

PRZEMYSŁAW LITWINIUK

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Polska
e-mail: przemyslaw_litwiniuk@sggw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-2099-157X

EDYTA LITWINIUK

Uniwersytet Warszawski, Polska
e-mail: litwiniuk.edyta@gmail.com
ORCID: 0009-0001-4282-4935

Pozycja prawna fundacji w regulacjach prawa rolnego*

The legal position of a foundation in agricultural law regulations

Posizione giuridica di una fondazione
nelle regolazioni di diritto agrario

The aim of this article is to present the origins and contemporary legal position of a foundation under Polish law and to confront it with the concept of entities falling within the scope of the agricultural system as expressed in Polish agricultural legislation. In particular, the usefulness of the institution of a foundation and a family foundation as a legal form of running family farms has been analysed. The value of this type of formula was considered to be the legal nature of a foundation as being conducive to more effective management and protection of the sustainability of agricultural production units against their division in the process of succession, which may also provide them with greater economic security. The dysfunctions of the current agricultural law regulations which excessively interfere with the freedom of establishment and operation of foundations (Article 12 of the Constitution of the Republic of Poland) and the constitutional guarantees of the protection of property and other property rights as well as the freedom of economic activity have been presented. The authors postulate an appropriate adjustment of the legal solutions covered by the provisions of the Act on shaping of the agricultural system to the patterns derived from the Constitution of the Republic of Poland.

Keywords: foundation, family foundation, family farm, agricultural system, protection of property, Constitution

L'articolo si propone di presentare le origini e la posizione giuridica attuale di una fondazione nel diritto polacco, di confrontarla con la concezione di soggetti, espressa nella legislazione agraria, i quali rientrano nella nozione di ordinamento agrario, nonché di verificare,

* Artykuł dedykowany prof. dr. hab. Aleksandrowi Lichorowiczowi z okazji jubileuszu 85. urodzin.

in particolare, l'utilità di una fondazione e di una fondazione familiare in quanto forme giuridiche di conduzione delle aziende agricole di famiglia. Il vantaggio di questo genere di formula va riconosciuto nella natura giuridica della fondazione, in quanto essa favorisce una gestione più efficace e aiuta a tutelare la durabilità delle unità agricole di produzione contro le divisioni nel processo di successione, ciò può anche contribuire a garantire loro una maggiore sicurezza economica. Inoltre, sono state presentate disfunzioni delle regolazioni del diritto agrario in vigore che interferiscono eccessivamente con la libertà di creare e gestire fondazioni (art. 12 della Costituzione della Repubblica di Polonia) e con le garanzie costituzionali di tutela della proprietà e di altri diritti patrimoniali, nonché con la libertà di esercitare un'attività economica. Gli autori postulano di adattare adeguatamente le soluzioni giuridiche previste nella legge sull'ordinamento agrario ai modelli derivati dalla Costituzione della Repubblica di Polonia.

Parole chiave: fondazione, fondazione familiare, azienda di famiglia, ordinamento agrario, tutela della proprietà, Costituzione

Wstęp

Tytuł niniejszego opracowania może sugerować, iż *de lege lata* fundacje, jako osoby prawne typu zakładowego, mają w polskim lub europejskim prawie rolnym specyficzny status. Na wstępie należy jednak zastrzec, że taka hipoteza w konfrontacji z obowiązującymi regulacjami zostałaby zweryfikowana negatywnie, co nie oznacza, że przeprowadzenie analizy charakteru prawnego fundacji w kontekście funkcji, jakie spełnia lub mogłyby spełniać w ramach stosunków społecznych lub gospodarczych związanych z rolnictwem, gospodarką żywnościową i rozwojem obszarów wiejskich, nie przyniesie użytecznych spostrzeżeń i wartościowych postulatów *de lege ferenda*. Intencją autorów jest przedstawienie genezy i współczesnej pozycji prawnej fundacji w prawie polskim oraz skonfrontowanie jej z wyrażoną w ustawodawstwie prawnorolnym koncepcją podmiotów wpisujących się w zakres pojęcia ustroju rolnego, rozumianego jako układ stosunków własnościowych i form organizacji produkcji w rolnictwie, jak również form organizacyjnych rynku rolnego¹. Uzupełniającym celem artykułu jest weryfikacja systemowej spójności obowiązujących rozwiązań prawnych w kontekście możliwości korzystania z konstytucyjnej wolności tworzenia i działania fundacji, które są lub mają być wyposażone w składniki majątkowe obejmujące nieruchomości rolne.

¹ A. Stelmachowski, *Przedmiot i źródła prawa rolnego*, w: P. Czechowski, M. Korzycka-Iwanow, S. Prutis, A. Stelmachowski, *Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej*, Warszawa 2002, s. 19.

1. Status prawny fundacji

Fundacje w obecnej postaci prawnej mają w Polsce ponad 40-letnią tradycję funkcjonowania. Bezpośrednią przyczyną reaktywowania ich w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (po pozbawieniu bytu prawnego w drodze dekretu z mocą ustawy z 24 kwietnia 1952 r. o zniesieniu fundacji²) była intencja przyjęcia za pośrednictwem struktur Kościoła katolickiego pomocy od rządu Stanów Zjednoczonych przeznaczonej na finansowanie przekształceń gospodarczych w rolnictwie. W rezultacie została uchwalona ustawa z 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach³, która jedynie w częściowo zmienionym po przemianach ustrojowych kształcie nadal obowiązuje⁴. Ustawodawca określił fundacje jako tworzone w drodze czynności prawnej osoby prawne typu zakładowego ustanawiane „dla realizacji zgodnych z podstawowymi interesami Rzeczypospolitej Polskiej celów społecznie lub gospodarczo użytecznych, w szczególności takich jak: ochrona zdrowia, rozwój gospodarki i nauki, oświata i wychowanie, kultura i sztuka, opieka i pomoc społeczna, ochrona środowiska oraz opieka nad zabytkami” (art. 1 i art. 7 ust. 2 u.f.). Według Henryka Ciocha rolą fundacji jest realizacja w sposób trwały i na podstawie wpływów uzyskanych z przekazanego majątku celów użyteczności publicznej wskazanych w akcie fundacyjnym⁵.

Wraz z wejściem w życie Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r.⁶ instytucja fundacji stała się pojęciem konstytucyjnym. Zgodnie z art. 12 ustawy zasadniczej Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, stowarzyszeń, ruchów obywatelskich, innych dobrowolnych zrzeszeń oraz fundacji. W doktrynie ocenia się, że istnienie i działalność podmiotów wskazanych w przywołanym artykule Konstytucji zostało uznane za konieczny i istotny element organizacji państwa oraz ładu społecznego⁷. Można sądzić, że „fundację” w rozumieniu konstytucyjnym należy traktować jako desygnat pojęcia zastanego, którego substancjonalnym elementem jest walor użyteczności publicznej w sferze społecznej lub gospodarczej, zaś za

² Dekret z 24 kwietnia 1952 r. o zniesieniu fundacji, Dz.U. Nr 25, poz. 172 ze zm.

³ Ustawa z 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach, Dz.U. Nr 21, poz. 97.

⁴ Ustawa z 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach, t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 166 (dalej: u.f.).

⁵ H. Cioch, *Pojęcie i rodzaje fundacji. Wybrane zagadnienia na tle prawnoporównawczym*, „Państwo i Prawo” 1987, z. 2, s. 70.

⁶ Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.

⁷ Ł. Pisarczyk, w: M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja. Komentarz*, t. I, Warszawa 2016, s. 370.

przedmiot ochrony konstytucyjnej ustrojodawca przyjął fundację publiczną prawa prywatnego⁸.

Trzeba dodać, że na podstawie przepisów polskiego prawa funkcjonują również inne rodzaje fundacji, których nie należy utożsamiać z pojęciem wymienionym w art. 12 Konstytucji RP. Chodzi tu przede wszystkim o tworzone na bazie mienia państwowego w drodze ustawy (aktu publicznoprawnego) fundacje publiczne prawa publicznego, z których – w kontekście omawianego tematu – warto wymienić Zakłady Kórnickie, czyli fundację ustanowioną ustawą z 18 września 2001 r. o fundacji – Zakłady Kórnickie⁹, realizującą takie cele, jak: wspieranie i rozwijanie nowoczesnego rolnictwa poprzez upowszechnianie kultury rolniczej, oświaty, wartościowych rozwiązań agrotechnicznych oraz prowadzenie wzorcowych gospodarstw rolnych; działanie na rzecz edukacji rolnej i działalności naukowo-badawczej poprzez zakładanie szkół rolniczych, wspieranie nowoczesnego kształcenia, fundowanie stypendiów, organizowanie działalności upowszechniającej racjonalne gospodarowanie zasobami rolnymi; propagowanie idei pracy organicznej; działanie na rzecz poprawy warunków życia i pracy mieszkańców związanych z terenami Zakładów, zamieszkałych na terenach lub w pobliżu terenów Zakładów, w tym wspieranie inicjatyw społecznych; wspieranie placówek Polskiej Akademii Nauk – Biblioteki Kórnickiej i Instytutu Dendrologii. Innymi rodzajami fundacji niewpisujących się w konstytucyjny wzorzec tego pojęcia są utworzone przed 1999 r. przez organy państwowe w drodze czynności prawnej fundacje Skarbu Państwa¹⁰, fundacje utworzone w tym samym trybie przez jednostki samorządu terytorialnego¹¹ oraz funkcjonujące

⁸ E. Litwiniuk, *Konstytucyjna wolność tworzenia i działania fundacji oraz jej urzeczywistnienie w polskim prawodawstwie* (niepublikowana rozprawa doktorska), Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2023, s. 192.

⁹ Ustawa z 18 września 2001 r. o fundacji – Zakłady Kórnickie, t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1705.

¹⁰ Z dniem 1 stycznia 1999 r. weszła w życie ustawa z 26 listopada 1998 r. o finansach publicznych (Dz.U. Nr 155, poz. 1014), w której art. 23 ustanowiono zakaz tworzenia fundacji przez Skarb Państwa, a na mocy art. 184 wyłączono kompetencję ministra Skarbu Państwa do kreowania tego rodzaju osób prawnych. Przepisy te nie pozbawiły bytu prawnego fundacji dotychczas ustanowionych przez Skarb Państwa w drodze czynności prawnej, jak np. Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji czy fundacja Centrum Europejskie Natolin. Zob. W. Pawełko, *Fundacje skarbu państwa: informacja o stanie prawnym*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Informacja nr 440, Warszawa 1997, s. 1–14.

¹¹ Na przykład Fundacja Unia Metropolii Polskich im. Pawła Adamowicza z siedzibą w Warszawie, uznana na mocy przepisów rozporządzenia Rady Ministrów z 29 stycznia 2008 r. w sprawie określenia ogólnopolskich organizacji jednostek samorządu terytorialnego, które są uprawnione do wyznaczania przedstawicieli do Komisji Wspólnej Rządu i Samorząd-

w Polsce od 2023 r. fundacje rodzinne¹², które należy zaliczyć do nawiązującej do tradycji ordynacji rodzinnych kategorii fundacji prywatnych prawa prywatnego.

Warto również odnotować, że fundacja, w rozumieniu przepisów ustawy z 1984 r., jest w stanie nabyć status przedsiębiorcy, gdyż – stosownie do treści art. 5 ust. 5 u.f. – może prowadzić działalność gospodarczą w rozmiarach służących realizacji jej celów. Podlega wówczas także wpisowi do rejestru przedsiębiorców Krajowego Rejestru Sądowego¹³.

2. Fundacja jako producent rolny

Fundacje, ze względu na swoje cele społeczne i gospodarcze, mogą również podejmować działalność wytwórczą w rolnictwie, przy czym w zakresie określonym w art. 6 ustawy z 6 marca 2018 r. – Prawo przedsiębiorców¹⁴ bez konieczności dokonywania wpisu w rejestrze przedsiębiorców KRS¹⁵.

Przepisy prawa unijnego, regulujące dostęp do instrumentów wsparcia ustanowionych w ramach mechanizmów Wspólnej Polityki Rolnej, nie wyłączają fundacji z zakresu znaczeniowego pojęcia „rolnik”. Zgodnie z art. 3 pkt 1 rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2115 z 2 grudnia 2021 r.¹⁶ za rolnika uważa się osobę fizyczną lub prawną bądź grupę osób fizycznych lub prawnych, bez względu na status prawny takiej grupy i jej członków w świetle prawa krajowego, których gospodarstwo jest położone na obszarze objętym zakresem terytorialnym stosowania traktatów, określonym w art. 52 Traktatu o Unii Europejskiej w związku z art. 349 i art. 355 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE) oraz które prowadzą działalność rolniczą, określoną przez państwa członkowskie zgod-

du Terytorialnego (Dz.U. Nr 15, poz. 97) za ogólnopolską organizację jednostek samorządu terytorialnego, uprawnioną do wyznaczania przedstawicieli do Komisji Wspólnej Rządu i Samorządu Terytorialnego.

¹² Ustawa z 26 stycznia 2023 r. o fundacji rodzinnej, Dz.U. poz. 326 ze zm.

¹³ Art. 36–47 ustawy z 20 sierpnia 1997 r. o Krajowym Rejestrze Sądowym, t.j. Dz.U. z 2024 r., poz. 979.

¹⁴ Ustawa z 6 marca 2018 r. – Prawo przedsiębiorców, t.j. Dz.U. z 2024 r., poz. 236.

¹⁵ Szerzej na temat kryteriów kwalifikacji producenta rolnego jako przedsiębiorcy: B. Jeżyńska, *Producent rolny jako przedsiębiorca*, Lublin 2008, s. 73–115.

¹⁶ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2115 z 2 grudnia 2021 r. ustanawiające przepisy dotyczące wsparcia planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) i z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz uchylające rozporządzenia (UE) nr 1305/2013 i (UE) nr 1307/2013, Dz.U. UE L z 2021 r. Nr 435, s. 1 ze zm.

nie z art. 4 ust. 2 tego rozporządzenia. Przepisy rozporządzenia nr 2021/2115 definiują również pojęcie gospodarstwa, uznając za nie wszystkie składniki wykorzystywane do działalności rolniczej i zarządzane przez rolnika (czyli masę majątkową, która jest istotą bytu i funkcji fundacji), znajdujące się na terytorium tego samego państwa członkowskiego (art. 3 pkt 2). Określają one także wytyczne do zdefiniowania na poziomie państwa członkowskiego pojęcia działalności rolniczej, z zastrzeżeniem, że należy przez nią rozumieć działalność umożliwiającą przyczynianie się do dostarczania dóbr prywatnych i publicznych przez co najmniej jedno z następujących działań: wytwarzanie produktów rolnych poprzez chów zwierząt lub uprawę, w tym w drodze użytkowania torfowisk (przy czym produkty rolne oznaczają produkty wymienione w załączniku I do TFUE, z wyjątkiem produktów rybołówstwa, a także bawełnę i zagajniki o krótkiej rotacji), jak również przez utrzymywanie użytków rolnych w stanie, dzięki któremu nadają się one do wypasu lub uprawy, bez konieczności podejmowania działań przygotowawczych wykraczających poza użycie zwykłych metod rolniczych i zwykłego sprzętu rolniczego (art. 4 ust. 2).

Unijne prawo rolne nie wprowadza zatem żadnych ograniczeń podmiotowych ani wymagań kwalifikacyjnych, które wykluczałyby fundację jako osobę prawną typu zakładowego z możliwości nabycia statusu rolnika posiadającego gospodarstwo, w którym prowadzi się działalność rolniczą. Na przeszkodzie temu nie stoją też przepisy krajowe, implementujące prawo europejskie, określające warunki i tryb uznania podmiotu za producenta rolnego i uzyskania numeru producenta nadawanego przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, zwłaszcza art. 3 pkt 3 ustawy z 18 grudnia 2003 r. o krajowym systemie ewidencji producentów, ewidencji gospodarstw rolnych oraz ewidencji wniosków o przyznanie płatności¹⁷. Należy jednak wykluczyć możliwość uzyskania przez fundację użytecznego według obowiązujących w Polsce zasad obrotu nieruchomości rolnymi statusu rolnika indywidualnego, o którym mowa w art. 6 ust. 1 ustawy z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego¹⁸, przede wszystkim z uwagi na ograniczenie zakresu podmiotowego tego pojęcia wyłącznie do osób fizycznych¹⁹.

¹⁷ Ustawa z 18 grudnia 2003 r. o krajowym systemie ewidencji producentów, ewidencji gospodarstw rolnych oraz ewidencji wniosków o przyznanie płatności, t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 885.

¹⁸ Ustawa z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, t.j. Dz.U. z 2024 r., poz. 423 (dalej: u.k.u.r.).

¹⁹ P. Błajer, *Koncepcja prawna rolnika indywidualnego w prawie polskim na tle porównawczym*, Kraków 2009, s. 217–261.

Można sądzić, że wyzwania stojące obecnie przed sektorem rolnym, tj. dostarczanie dóbr publicznych oraz unowocześnienie i ekologizacja produkcji, m.in. przez ograniczenie negatywnego oddziaływania na środowisko (hałas, odór, zanieczyszczenie wód, emisyjność), a także zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego w zakresie produktów rolnych występujących w naszej strefie klimatycznej, wpisują się w zbiór desygnatów przypisanych fundacjom „zgodnych z podstawowymi interesami Rzeczypospolitej Polskiej celów społecznie lub gospodarczo użytecznych” (art. 1 u.f.).

Konkludując, należy stwierdzić, że nie ma prawnych i aksjologicznych podstaw do kwestionowania formy prawnej fundacji jako sposobu podejmowania i prowadzenia działalności wytwórczej w rolnictwie. Walory takiego rozwiązania zostaną przedstawione w dalszej części artykułu. Przedmiotem rozważań będą też przepisy prawa rolnego naruszające lub nadmiernie ingerujące w konstytucyjną wolność tworzenia i działania fundacji, o której mowa w art. 12 Konstytucji RP.

3. Fundacja jako forma ochrony gospodarstwa rodzinnego

Zgodnie z art. 23 Konstytucji RP podstawą ustroju rolnego państwa jest gospodarstwo rodzinne. Zasada ta nie narusza postanowień art. 21 i art. 22 ustawy zasadniczej. Ustrojodawca, formułując tę zasadę o w istocie programowym charakterze, nawet nie określił dla ustawodawcy wytycznych co do koncepcji prawno-organizacyjnej gospodarstwa rodzinnego jako preferowanego typu jednostki społeczno-gospodarczej w sektorze rolnym. Jak wskazuje Aleksander Lichorowicz, ustalenie zakresu pojęcia gospodarstwa rodzinnego w ustawodawstwie Unii Europejskiej również jest trudne²⁰. W piśmiennictwie, formułując kryteria uznania gospodarstwa rolnego za rodzinne, akcentowano oparcie jego funkcjonowania „na pracy co najmniej kilku osób, najczęściej pełnoletnich, powiązanych węzłami pokrewieństwa i powinowactwa”²¹. W dniu wejścia w życie Konstytucji RP z 1997 r. gospodarstwo rodzinne nie było w polskim prawodawstwie pojęciem zastanym, czyli w miarę jednolicie identyfikowanym w orzecznictwie i doktrynie prawa.

²⁰ A. Lichorowicz, *Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej*, Białystok 2000, s. 16.

²¹ A. Lichorowicz, *O instytucji rodzinnego gospodarstwa rolnego – de lege ferenda*, „Rejent” 1996, nr 7–8, s. 45.

Przeciwnie, jeśli incydentalnie pojawiało się w ustawodawstwie²², to jego definicja legalna nie była formułowana.

Dopiero w 2003 r. w akcie prawnym, któremu nadano wymowny, nawiązujący do istoty art. 23 Konstytucji RP tytuł: ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego²³, przyjęto, że owo kształtowanie – zgodnie z intencjami ustawodawcy wyrażonymi w art. 1 ustawy – miało odbywać się poprzez poprawę struktury obszarowej gospodarstw rolnych, przeciwdziałanie nadmiernej koncentracji gospodarstw rolnych i zapewnienie prowadzenia działalności rolniczej w gospodarstwach rolnych przez osoby o odpowiednich kwalifikacjach. W ustawie tej po raz pierwszy w polskim systemie prawa sformułowano też legalną definicję pojęcia „gospodarstwo rodzinne”. Uznano za nie gospodarstwo rolne w rozumieniu Kodeksu cywilnego, prowadzone przez rolnika indywidualnego²⁴, w którym łączna powierzchnia użytków rolnych jest nie większa niż 300 ha (art. 5 ust. 1 u.k.u.r.). Ustawodawca obrał za cel nie tylko limitowanie, za pomocą przewidzianych w ustawie narzędzi, powierzchni gospodarstw rodzinnych, ale także zapewnienie prowadzenia w nich produkcji rolnej przez osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje²⁵.

Nie można jednak przyjąć, że w przepisach ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego, której *ratio legis* jest określenie reżimu obrotu prywatnymi nieruchomościami rolnymi, ustanowiono definicję gospodarstwa rodzinnego, opisującą desygnat pojęcia o tożsamym brzmieniu z art. 23 Konstytucji RP. Co więcej, omówiona definicja ustawowa nie będzie miała bezpośrednio

²² Art. 4 pkt 6 ustawy z 21 sierpnia 1997 r. o ograniczeniu prowadzenia działalności gospodarczej przez osoby pełniące funkcje publiczne (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 1090), który wyłącza z zakresu zakazu prowadzenia działalności gospodarczej m.in. działalność wytwórczą w rolnictwie w zakresie produkcji roślinnej i zwierzęcej, w formie i zakresie gospodarstwa rodzinnego.

²³ Ustawa z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz.U. Nr 64, poz. 592 (dalej: u.k.u.r.).

²⁴ Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego w pierwotnym brzmieniu (z 2003 r.) za rolnika indywidualnego uważała osobę fizyczną, będącą właścicielem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych o łącznej powierzchni użytków rolnych nieprzekraczającej 300 ha, prowadzącą osobiście gospodarstwo rolne, posiadającą kwalifikacje rolnicze, zamieszkałą w gminie, na obszarze której położona jest jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład tego gospodarstwa (art. 6 ust. 1 u.k.u.r.). W 2011 r. dokonano nowelizacji tej ustawy, zaostrzając przedmiotowo istotną definicję, wprowadzając dodatkowo obowiązek 5-letniego zamieszkiwania na terenie gminy, w której położona jest jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład gospodarstwa, a także obowiązek 5-letniego osobistego prowadzenia tego gospodarstwa.

²⁵ P. Litwiniuk, *Legal position of „family farm” from the perspective of European Union regulations and Polish law*, w: G. Spoto (red.), *Legal and Economic Conditions of Planning and Implementation of EU Policies in the Agri-Food Sector*, Napoli 2024, s. 84.

go zastosowania w procesie wykładni (ustalenia znaczenia) przepisów innych ustaw, w których występuje kategoria „gospodarstwo rodzinne”. Według obowiązujących reguł interpretacyjnych, wywodzonych z Zasad techniki prawodawczej²⁶, tylko definicja legalna zawarta w kodeksie lub ustawie określonej jako „prawo” wiąże również w obszarze tekstu pozostałych ustaw z tej dziedziny²⁷. Dlatego – w naszym przekonaniu – nie ma przeszkód prawnych, by formę prawną fundacji *sensu largo* traktować również jako właściwą dla prowadzenia działalności wytwórczej w rolnictwie w zakresie gospodarstwa rodzinnego. Jak wskazano w piśmiennictwie, art. 23 Konstytucji RP jest przepisem dynamicznym, tj. wymagającym ciągłego dostosowywania stanu prawnego do zmieniającego się kontekstu ekonomicznego i międzynarodowego²⁸, co oznacza, że ewoluujące stosunki własnościowe na polskiej wsi oraz dywersyfikacja funkcji zawodowych i społecznych członków rodzin wiejskich nakazują dziś poszukiwać odpowiednich form ochrony trwałości gospodarstw rodzinnych, do których można zaliczyć ustanowienie i prowadzenie fundacji.

Zwłaszcza na kanwie wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 31 stycznia 2001 r. (P 4/99) ujawniają się zagrożenia związane z usankcjonowaniem ogólnego reżimu dziedziczenia gospodarstw rolnych, które nawet przy uznaniu uprawnienia ustawodawcy do określenia szczególnych reguł działu samego spadku²⁹ nie zapewniają trwałości tego rodzaju jednostek ani zachowania ich odpowiedniej siły ekonomicznej i struktury obszarowej.

Z tych względów ustanowienie fundacji bądź fundacji rodzinnej³⁰ na bazie zorganizowanej masy majątkowej, stanowiącej gospodarstwo rolne³¹, może wydawać się atrakcyjną formą zarządzania produkcją i zachowania w wielopokoleniowej perspektywie rodzinnej jednostki gospodarczej w rolnictwie

²⁶ Por. § 9 Zasad techniki prawodawczej, stanowiących załącznik do rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”, t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 283.

²⁷ M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady – reguły – wskazówki*, Warszawa 2017, s. 188.

²⁸ L. Garlicki, w: L. Garlicki (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. IV, Warszawa 2005, art. 23, s. 4.

²⁹ A. Lichorowicz, *Szczególny porządek dziedziczenia gospodarstw rolnych w Polsce po orzeczeniu TK z dnia 31 I 2001*, „Rejent” 2001, nr 9.

³⁰ J. Bieluk, *Możliwość zastosowania instytucji fundacji rodzinnej w rolnictwie*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2023, nr 1, s. 81–93.

³¹ Według Romana Budzinowskiego specyficzne rolne cechy gospodarstwa rolnego jako kategorii prawnej ujawniają się w pełni wówczas, gdy jednostkę tę traktuje się jako zespół różnorodnych składników, a zwłaszcza gdy ujmuje się ją jako formę działalności (również gospodarczej) prowadzonej przez określony podmiot na bazie tego zespołu. Zob. R. Budzinowski, *Koncepcja gospodarstwa rolnego w prawie rolnym*, Poznań 1992, s. 141–142.

o zabezpieczonej przed podziałami w procesie sukcesji strukturze obszarowej. Wpisywałyby się to również we współczesny model ochrony własności rolniczej³², jako narzędzie skuteczniej integrujące składniki majątkowe i więzy prawno-rodzinne niż dotychczas stosowane formy, w tym spółki i spółdzielnie³³. Upowszechnienie tej koncepcji wymagałoby jednak dostosowania obowiązujących przepisów prawa rolnego do standardów ochrony wolności i praw jednostki, wynikających z postanowień Konstytucji RP, z uwzględnieniem przedmiotu ochrony z art. 23 zd. 1 ustawy zasadniczej.

4. Oddziaływanie prawa rolnego na wolność tworzenia i działania fundacji

Jak wskazano w art. 1 u.k.u.r., celem tej ustawy jest określenie zasad kształtowania ustroju rolnego. Aksjologiczną bazę regulacji wzmacnia też dodana w 2016 r. preambuła³⁴, w której stwierdzono, że ustawę uchwalono „[w] celu wzmocnienia ochrony i rozwoju gospodarstw rodzinnych, które w myśl Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej stanowią podstawę ustroju rolnego Rzeczypospolitej Polskiej, dla zapewnienia właściwego zagospodarowania ziemi rolnej w Rzeczypospolitej Polskiej, w trosce o zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego obywateli i dla wspierania zrównoważonego rolnictwa prowadzonego w zgodzie z wymogami ochrony środowiska i sprzyjającego rozwojowi obszarów wiejskich”.

Z tego wynika, że ustawodawca wprowadził ograniczenia w obrocie nieruchomościami rolnymi – według jego deklaracji – w celu urzeczywistnienia zasady z art. 23 zd. 1 Konstytucji RP. Jednak, jak słusznie zauważył Aleksander Lichorowicz, zdanie drugie analizowanego artykułu ustawy zasadniczej („Zasada ta nie narusza postanowień art. 21 i art. 22”) bardzo ogranicza skuteczność ochrony gospodarstw rodzinnych³⁵. W piśmiennictwie wskazuje się bowiem, że art. 21 i art. 22 Konstytucji RP mają dualistyczną naturę prawną, gdyż formułują zarówno zasady ustroju gospodarczego, jak i wolności oraz prawa o charakterze podmiotowym, co – w tym ostatnim

³² M. Korzycka, *Prawo własności rolniczej*, w: M. Korzycka (red.), *Instytucje prawa rolnego*, Warszawa 2019, s. 44–59.

³³ D. Łobos-Kotowska, *Gospodarstwo rodzinne. Prawne formy organizacji*, Sosnowiec 2006, s. 154–162.

³⁴ Preambuła dodana przez art. 7 pkt 1 ustawy z 14 kwietnia 2016 r. (Dz.U. poz. 585) zmieniającej u.k.u.r. z dniem 30 kwietnia 2016 r.

³⁵ A. Lichorowicz, *Uwagi w kwestii reformy aktualnego modelu dziedziczenia gospodarstw rolnych*, w: Z. Banaszczyk (red.), *Prace z prawa prywatnego*, Warszawa 2000, s. 150.

kontekście – implikuje brak w art. 23 podstawy samoistnie uzasadniającej ograniczenie własności (jako wolności majątkowej), prawa dziedziczenia czy wolności działalności gospodarczej. Ograniczenia te mogą następować w ramach reżimu ustanowionego w art. 21 ust. 2, art. 22, art. 64 ust. 3 oraz w ogólnej klauzuli limitacyjnej z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP³⁶. Jak trafnie zauważył Marcin Wiącek, w odniesieniu do sfery obrotu prywatnymi nieruchomościami rolnymi dopuszczalne są tylko takie ograniczenia, które są konieczne – a nie wyłącznie pożyteczne, pożądane czy celowe – dla ochrony wartości konstytucyjnych enumeratywnie wskazanych w art. 31 ust. 3 Konstytucji. Za najważniejsze spośród rozpatrywanych w tym kontekście wartości konstytucyjnych uznał bezpieczeństwo – obejmujące m.in. bezpieczeństwo żywnościowe państwa – i porządek publiczny, odczytywany w związku z art. 23 zd. 1 Konstytucji, zgodnie z którym ustrój rolny w Polsce jest oparty na tzw. gospodarstwie rodzinnym³⁷.

Istnieje ponadto ścisły związek między wolnością tworzenia fundacji z art. 12 a wolnością majątkową z art. 21 ust. 1 Konstytucji RP, gdyż ustanowienie fundacji jest przejawem korzystania z własności i innych praw majątkowych. Podobnie wolność działania fundacji w obszarze użyteczności gospodarczej podlega ochronie z art. 22 ustawy zasadniczej. Jej ograniczenie (wolności działalności gospodarczej) jest dopuszczalne tylko w drodze ustawy i tylko ze względu na ważny interes publiczny. Można jednak sądzić, że konieczność kształtowania ustroju rolnego w oparciu o gospodarstwa rodzinne nie może być samoistną przesłanką ingerencji ustawodawcy w omawiane wolności i prawa, gdyż przesądza o tym właśnie treść zdania drugiego art. 23 Konstytucji RP. Nie oznacza to, że zasada ze zdania pierwszego art. 23 nie powinna być brana pod uwagę przy interpretacji przesłanek z klauzul limitacyjnych, w szczególności z art. 31 ust. 3 ustawy zasadniczej (np. bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, ochrony środowiska, zdrowia)³⁸. Należy jednak pamiętać, że wprowadzane przez ustawodawcę ograniczenia nie mogą naruszać istoty limitowanych konstytucyjnych wolności i praw³⁹.

Z sytuacją nadmiernej ingerencji w wolność tworzenia fundacji możemy mieć do czynienia w związku ze stosowaniem przepisów art. 2a ust. 1–4 oraz

³⁶ L. Garlicki, w: L. Garlicki (red.), *Konstytucja...*, art. 23, s. 6–7.

³⁷ M. Wiącek, *Konstytucyjne aspekty ograniczeń obrotu nieruchomościami rolnymi*, w: P. Litwiniuk (red.), *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne*, Warszawa 2016, s. 105.

³⁸ W. Borysiak, w: M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja...*, s. 640.

³⁹ K. Marciniuk, *Prawne instrumenty ingerencji władzy publicznej w obrót nieruchomościami rolnymi jako środki kształtowania ustroju rolnego*, Białystok 2019, s. 44–52.

art. 4 u.k.u.r.⁴⁰ Statuują one ogólny zakaz zbywania nieruchomości rolnych na rzecz nabywców innych niż rolnik indywidualny oraz innych enumeratywnie wymienionych podmiotów o szczególnym statusie bez uprzedniej administracyjnej zgody dyrektora generalnego Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa (KOWR). Ustanawiają też na rzecz Skarbu Państwa prawo nabycia (wykupu) nieruchomości rolnych, których własność przeniesiono wskutek zawarcia umowy innej niż umowa sprzedaży lub jednostronnej czynności prawnej lub orzeczenia sądu, organu administracji publicznej albo orzeczenia sądu lub organu egzekucyjnego wydanego na podstawie przepisów o postępowaniu egzekucyjnym bądź innej czynności prawnej lub innego zdarzenia prawnego, w szczególności: zasiedzenia nieruchomości rolnej, dziedziczenia oraz zapisu windykacyjnego, którego przedmiotem jest nieruchomość rolna lub gospodarstwo rolne, podziału albo łączenia spółek handlowych, przekształcenia przedsiębiorcy albo spółki cywilnej w spółkę handlową na podstawie przepisów ustawy z 15 września 2000 r. – Kodeks spółek handlowych.

Warto dodać, że wyrażona w art. 12 Konstytucji RP wolność tworzenia fundacji przejawia się w możliwości złożenia oświadczenia woli (w formie aktu notarialnego albo w testamencie) w przedmiocie ustanowienia fundacji, w którym fundator wskazuje cel fundacji oraz składniki majątkowe przeznaczone na jego realizację. Składnikami majątkowymi, o których mowa wyżej, mogą być pieniądze, papiery wartościowe, a także oddane fundacji na własność rzeczy ruchome i nieruchomości (art. 3 u.f.).

Jednak w przypadku ustanowienia fundacji na bazie składników majątkowych, które stanowią gospodarstwo rolne albo niezorganizowane nieruchomości rolne, wola fundatora może zostać zniweczona działaniami organu administracji, czy to poprzez niewyrażenie zgody przez dyrektora generalnego KOWR na przeniesienie przez fundatora na rzecz zarejestrowanej fundacji zadeklarowanych w akcie fundacyjnym składników majątkowych, czy poprzez wykupienie przez KOWR na rzecz Skarbu Państwa nieruchomości rolnych, w które fundacja została wyposażona. Trudno przyjąć, że racjonalny ustawodawca dopuszcza możliwość skutecznego ustanowienia i zarejestrowania (wyposażenia w osobowość prawną) fundacji bez zapewnienia dopełnienia tych czynności istotą konstytucyjnie gwarantowanej i chronionej wolności – przeniesieniem na jej własność wymienionych w akcie fundacyjnym składników majątkowych przeznaczonych na realizację

⁴⁰ J. Bieluk, *Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego. Komentarz*, Warszawa 2024, s. 58–134 i 215–248.

celów fundacji. Z natury wolności w rozumieniu konstytucyjnym wynika bowiem możliwość jej ograniczenia wyłącznie wolą ustawodawcy (przy spełnieniu konstytucyjnych przesłanek ingerencji), a nie rozstrzygnięciem organu administracji publicznej, który stosując przepisy u.k.u.r., przesądza o możliwości wyposażenia fundacji w majątek albo o wykupie jej majątku, którego specyfika determinuje zdolność realizacji celów statutowych. W razie skutecznego utworzenia (zarejestrowania) fundacji objęte aktem fundacyjnym zobowiązanie fundatora o charakterze majątkowym staje się wykonalne i w razie jego niespełnienia – jako przysługujące fundacji roszczenie (inne prawo majątkowe, o którym mowa w art. 64 Konstytucji RP) – podlega ochronie sądowej. Wydaje się, że jako zobowiązanie dostatecznie skonkretyzowane i udokumentowane w formie aktu notarialnego może ono być przez fundację egzekwowane, także w odniesieniu do rozporządzających czynności prawnych, których przedmiotem są nieruchomości, w postępowaniu cywilnym na podstawie art. 64 Kodeksu cywilnego. Zastosowanie tej procedury wymagałoby jednak od fundacji i fundatora nie tylko zaangażowania procesowego, poniesienia kosztów postępowania, ale także zastosowania przez sąd systemowej, prokonstytucyjnej wykładni przepisów u.k.u.r.

Podobne utrudnienia dotyczą tworzenia i funkcjonowania fundacji rodzinnych, które – w naszej ocenie – nie korzystają z gwarancji wywodzonych z art. 12 Konstytucji RP (nie są fundacjami użyteczności publicznej), lecz ich konstytucyjna ochrona wynika z przepisów o własności i innych prawach majątkowych, wspieranych zasadą ochrony rodziny, o której mowa w art. 18 ustawy zasadniczej. Należy zaznaczyć, że z dniem wejścia w życie ustawy z 26 stycznia 2023 r. o fundacji rodzinnej (22 maja 2023 r.) na mocy zawartej w niej przepisów zmieniających w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego wprowadzono regulacje adaptujące obowiązujące ograniczenia w obrocie nieruchomościami rolnymi do specyfiki nowej instytucji prawnej. Po pierwsze, przewidziano, że obowiązek uzyskania zgody administracyjnej na przeniesienie własności nieruchomości rolnej nie odnosi się do przypadku nabycia jej przez fundację rodzinną od jej fundatora oraz przez beneficjenta fundacji rodzinnej, będącego osobą bliską fundatora tej fundacji rodzinnej, od fundacji rodzinnej (art. 2a ust. 3 pkt 1 lit. k i lit. l u.k.u.r.). Po drugie, określonym w art. 2b ust. 1 i ust. 2 u.k.u.r. obowiązkiem prowadzenia przez okres co najmniej 5 lat gospodarstwa rolnego, w skład którego weszła nabyta nieruchomość rolna, oraz zakazem zbywania lub oddania w posiadanie innym podmiotom w tym okresie nabytej nieruchomości nie objęto beneficjenta fundacji rodzinnej, będącego osobą bliską fundatora tej fundacji rodzinnej, jeżeli zbywcą jest fundacja rodzinna (art. 2b ust. 4

pkt 1 lit. j u.k.u.r.). Po trzecie, wyłączono uprawnienie Skarbu Państwa do wykonania prawa nabycia, o którym mowa w art. 4 u.k.u.r., jeżeli nabywcą nieruchomości jest beneficjent fundacji rodzinnej, będący osobą bliską fundatora tej fundacji rodzinnej, jeżeli zbywcą jest fundacja rodzinna (art. 4 ust. 4 pkt 2 lit. j u.k.u.r.).

Wydaje się, że zgodnie z intencją ustawodawcy rozwiązania te sprzyjały wykorzystaniu instytucji fundacji rodzinnej w regulowaniu zasad zarządzania i sukcesji majątku obejmującego rodzinne gospodarstwa rolne, chroniąc je przed ryzykiem podziału i minimalizując problemy wynikające z obowiązku spłat pomiędzy spadkobiercami⁴¹. Regulacje te mogły też stanowić inspirację dla ustawodawcy do właściwego urzeczywistnienia konstytucyjnej wolności tworzenia i działania fundacji użyteczności publicznej, których masę majątkową stanowiłyby zorganizowane nieruchomości rolne. Jednakże działania ustawodawcy podążyły w przeciwnym kierunku. Na mocy przepisów ustawy z 13 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz niektórych innych ustaw⁴² wszystkie wyżej przywołane przepisy ustanawiające w u.k.u.r. odstępstwa na rzecz fundacji rodzinnej i jej beneficjentów w reżimie obrotu nieruchomościami rolnymi zostały uchylone. W uzasadnieniu nowelizacji stwierdzono (po niespełnieniu dwóch miesięcy obowiązywania ustawy o fundacji rodzinnej), że wprowadzone zmiany stwarzają duży wyłom w podstawowej zasadzie zawartej w u.k.u.r., jaką jest ochrona gospodarstw rodzinnych w Polsce poprzez zapewnienie im pierwszeństwa w dostępie do gruntów rolnych. Za zasadne więc uznano, aby ograniczenia związane z nabywaniem nieruchomości rolnych zawarte w u.k.u.r. miały pełne zastosowanie również do fundacji rodzinnych⁴³.

Z tak określonymi motywami przyjętej regulacji trudno się zgodzić. Zmiany te spotkały się ze słuszną krytyką w doktrynie. Jak wskazał Jerzy Bieluk, „po pierwsze – zastąpiono dobre rozwiązanie rozwiązaniem złym, po drugie – podważono pewność rozwiązań prawnych dotyczących fundacji rodzinnych”⁴⁴. Warto odnotować, że ustawodawca nie przewidział nawet

⁴¹ Druk sejmowy nr 2798, IX kadencja, RM-0610-164-22, Rządowy projekt ustawy o fundacji rodzinnej, <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?nr=2798> [dostęp: 6.09.2024].

⁴² Ustawa z 13 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. poz. 1933.

⁴³ Druk sejmowy nr 3429, IX kadencja, RM-0610-86-23, Rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz niektórych innych ustaw, <https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/druk.xsp?nr=3429> [dostęp: 6.09.2024].

⁴⁴ J. Bieluk, *Ustawa...*, s. 82.

przepisów przejściowych, które chroniłyby prawa słusznie nabyte i interesy w toku fundacji rodzinnych i ich beneficjentów, którzy skorzystali z ustanowionego na krótki okres dobrodziejstwa omawianych regulacji.

Z powyższych względów należy postulować odpowiednie dostosowanie rozwiązań prawnych objętych przepisami ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego do wywodzonych z postanowień Konstytucji RP wzorców, zapewniających poszanowanie wolności tworzenia i działania fundacji oraz ochronę własności i innych praw majątkowych, jak również wolności gospodarczej obejmującej działalność rolniczą.

Podsumowanie

Formy prawne fundacji lub fundacji rodzinnej są zatem w świetle przepisów uznawanych za tzw. polskie prawo fundacyjne właściwe do zaangażowania odpowiednio w gospodarczo użyteczną działalność rolniczą czy w działalność prowadzoną w celu gromadzenia obejmującego składniki gospodarstwa rolnego mienia rodziny, zarządzania nim w interesie beneficjentów oraz spełniania świadczeń na ich rzecz. Omówione typy osób prawnych można dziś uznać za możliwe formy realizacji zasady ochrony własności rolniczej, zapewniające trwałość i żywotność ekonomiczną gospodarstw rodzinnych. Takiemu zapatrywaniu nie sprzeciwiają się również przepisy unijnego prawa rolnego.

Niestety, jak wykazano, regulacje dotyczące obrotu nieruchomościami rolnymi, objęte przede wszystkim ustawą o kształtowaniu ustroju rolnego, mogą bez dostatecznych podstaw konstytucyjnych ograniczać lub nawet czynić iluzoryczną gwarantowaną w ustawie zasadniczej wolność tworzenia i działania fundacji. Wymagają one przeglądu i dostosowania do konstytucyjnych standardów, co poszerzy zakres dostępnych form prawnych gospodarowania w rolnictwie i w większym stopniu urzeczywistni deklarowaną w art. 23 Konstytucji RP ochronę gospodarstw rodzinnych.

BIBLIOGRAFIA

- Bieluk J. (2023), *Możliwość zastosowania instytucji fundacji rodzinnej w rolnictwie*, „Przełęcz Prawa Rolnego” nr 1.
- Bieluk J. (2024), *Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego. Komentarz*, Warszawa.
- Błajer P. (2009), *Koncepcja prawna rolnika indywidualnego w prawie polskim na tle porównawczym*, Kraków.
- Budzinowski R. (1992), *Koncepcja gospodarstwa rolnego w prawie rolnym*, Poznań.

- Cioch H. (1987), *Pojęcie i rodzaje fundacji. Wybrane zagadnienia na tle porównawczym*, „Państwo i Prawo” z. 2.
- Garlicki L. (red.) (2005), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. IV, Warszawa.
- Jeżyńska B. (2008), *Producent rolny jako przedsiębiorca*, Lublin.
- Korzycka M. (2019), *Prawo własności rolniczej*, w: M. Korzycka (red.), *Instytucje prawa rolnego*, Warszawa.
- Lichorowicz A. (1996), *O instytucji rodzinnego gospodarstwa rolnego – de lege ferenda*, „Rejent” nr 7–8.
- Lichorowicz A. (2000), *Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej*, Białystok.
- Lichorowicz A. (2001), *Szczególny porządek dziedziczenia gospodarstw rolnych w Polsce po orzeczeniu TK z dnia 31 I 2001*, „Rejent” nr 9.
- Lichorowicz A. (2000), *Uwagi w kwestii reformy aktualnego modelu dziedziczenia gospodarstw rolnych*, w: Z. Banaszczyk (red.), *Prace z prawa prywatnego*, Warszawa.
- Litwiniuk E. (2023), *Konstytucyjna wolność tworzenia i działania fundacji oraz jej urzeczywistnienie w polskim prawodawstwie* (niepublikowana rozprawa doktorska), Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Litwiniuk P. (2024), *Legal position of „family farm” from the perspective of European Union regulations and Polish law*, w: G. Spoto (red.), *Legal and Economic Conditions of Planning and Implementation of EU Policies in the Agri-Food Sector*, Napoli.
- Łobos-Kotowska D. (2006), *Gospodarstwo rodzinne. Prawne formy organizacji*, Sosnowiec.
- Marciniuk K. (2019), *Prawne instrumenty ingerencji władzy publicznej w obrót nieruchomościami rolnymi jako środki kształtowania ustroju rolnego*, Białystok.
- Safjan M., Bosek L. (red.) (2016), *Konstytucja. Komentarz*, t. I, Warszawa.
- Stelmachowski A. (2002), *Przedmiot i źródła prawa rolnego*, w: P. Czechowski, M. Korzycka-Iwanow, S. Prutis, A. Stelmachowski, *Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej*, Warszawa.
- Wiącek M. (2016), *Konstytucyjne aspekty ograniczeń obrotu nieruchomościami rolnymi*, w: P. Litwiniuk (red.), *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne*, Warszawa.
- Zieliński M. (2017), *Wykłady prawa. Zasady – reguły – wskazówki*, Warszawa.